

İNGİLİZ BELGELERİ İŞİĞİNDA TÜRK - İRAN SİYASÎ İLİŞKİLERİ (1920 - 1938)

Doç. Dr. AHMET ÖZGİRAY *

Anadolu'nun doğusunda Türkiye'nin yakın komşusu olan İran, kendisine İslâm dinini her yönü ile rehber edinmiştir. Eski parlak Fars edebiyatına ve medeniyetine rağmen İran; İslâm dini ile öyle kaynaşmıştır ki, topraklarını Dar-ül İslâm'ın bir parçası ve halkını da İslâm halkının bir kesimi olarak görmektedir.

Mamafih, bu felsefeyi İran; yakın komşusu Türkiye'nin 1918-1922 yılları arasında düştüğü sıkıntıları aşması için kullanmamıştır. 1920 yılında Türkiye'nin Yunanistan ile harp halinde oluşu, Ankara'nın müslüman komşuları ile ilişkilerini geliştirmeye sevk etmiştir. Buhara, İran ile Afganistan'a yaklaşımında belli bir ölçüde Pan-İslamik motifler etkiliydi. Aynı zamanda Ankara'nın İran ve Afganistan ile yakın ilişkiye girmesindeki diğer bir amaç da, İngiltere'nin bu ülkedeki menfaatlarına zarar vermek ve engel olmak içindir. Zira İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasında başı çektiği gibi, Türkiye'nin savaş halinde bulunduğu Yunanistan'a maddi ve manevi destek veriyordu. Ankara'nın yaklaşımına İran manen ve maddeten olumlu cevap vermemiştir¹.

Yine de Kemalistlerin İran'da bazı faaliyetleri vardı. Bilhassa Türkiye'nin Tahran'a Büyükelçi göndermesinden sonra Kemalistler faaliyetlerini artırdıkları gibi, iki ülke arasında var olan ilişkileri de geliştirdi. Fakat bu ilişkiler bir engelle de karşılaşmamış değildi. Ağustos ayında, İstanbul'da ikamet eden İran Büyükelçisi Muvafak İsak Han, itimadnamesini vermek

* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 PRO.F.O. 371/4988/22, Turkey, Annual Report 1921, H. Rumbold'tan Marquess Curgen of Kedleston, İstanbul 1922.

üzere Ankara'ya gitti. Ankara, itimadnamenin şekline itiraz ederek, bu vesikayı kabul etmedi. Bundan başka, 1923 yılı boyunca iki ülke arasında daha başka çekişmeler de vardı. Bunlar arasında, bir Türk ile İranlı'nın evlenmesi ve Türkiye'de ikamet eden İranlıların sorunları vardı. Bu arada Kemalistler Muhittin Paşa'yı Tahran'a ilk büyükelçi olarak atadılar. Kısacası, iki ülke arasındaki münasebetler medeni fakat acayip diye tarif edilebilirdi².

22 Nisan 1926'da Tahran'da, Türkiye – İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması imzalandı. Bu Antlaşma, 17 Aralık 1925'te imzalanan Türk – Rus Paktı doğrultusunda³.

Bu Antlaşma yapılmadan önce, iki ülke karşılıklı olarak, Türkiye ve İran gözlerini İran Azerbaycan'ına ve Doğu Anadolu'ya dikmişlerdi. Bu antlaşma ile, otonom bir Kürdistan'ın Doğu Anadolu'da kurulmasına sempati besleyen İran, Türkiye'nin kuşkularını giderirse buna karşılık olarak da Türkiye İran'daki ayrılıkçı hareketleri kışkırtmadan vazgeçerek iki komşu ülke arasında ilişkiler iyi olacaktı. Sonbaharda İran Adalet Bakanı Timurşah, özel ve oldukça esrarengiz bir geziyi Sovyet Rusya'ya yaptı. Moskova'da birkaç hafta temaslarda bulundu, sonra da Ankara'ya geldi. Fakat bakanın ziyaretine Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi de katılmıştı. Bu ziyaret, Rusya'nın liderliği altında büyük bir Asya Paktı oluşturulacağı söylentilerine yol açtı. Bu söylentiler, İran'ın Ankara Büyükelçiliğinde büyük bir infial uyandırdı⁴.

1925 yılında Türkiye, Doğu Anadolu'da Kürtler'e karşı bazı önlemler aldığı sırada Kürtler İran sınırından içeri girerek ırkdaşları arasında emin bir yere sığınmayı kolaylıkla buldukları gözlemlendi. Bunun için Ankara İran'dan birçok fırsatla sınırlarını bu kaçaklara ve aşiretlere karşı korumasını istedi. 1927 yılının sonlarına doğru, bu aşiretlerden birisinin mensuplarından bazıları Doğu Bayezit'te bir Türk askerî birliğine saldırarak bir miktar askeri tutsak olarak İran'a göturdüler. Bunun üzerine Türkiye İran'a bir nota vererek on gün içerisinde esir edilen Türki subay ve erlerin Türkiye'ye iade edilmesini ve İran'a geçmek isteyen Türkiye'li Kürtlere sığınma hakkı

2 PRO. F.O. 371/4095/44/22, Turkey, Annual Report 1923, M. Lindsay'dan R.Macdonald'a, İstanbul 1924.

3 İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920–1945), Ankara 1989, s. 274.

4 PRO. F.O. 371/12325/176742/8, Turkey, Annual Report 1926, G.Clerk'tan Austen Chamberlain'e, İstanbul 1927.

verilmemesini istedi⁵. Bu notanın ilk talebi az da olsa yerine getirildi. Türk Hükümeti'nin de iyi bildiği gibi, Türk – İran hududunda anlaşmazlık noktası olan bölgenin dağlık oluşu, Nota'da yerine getirilmesi istenilen ikinci şık ise, "İran'ın gücünün ötesinde olan bir meseleydi".

Bu bölgenin kontrolü Türkiye için nasıl zor ise, İran için de zor ve güvensizdi.

İran, Türkiye'nin isteğini karşılayamadığından dolayı Ankara, Büyükelçisini Tahran'dan geri çekince, bir süredir iyi gitmekte olan ilişkiler bir anda gerginleşti. Bunun üzerine İran hükümeti Mirza Mukarimcel Ali Han Faruki'yi bu ihtilafı çözmek için özel olarak Ankara'ya gönderdi.

Bu (İran'ın eski savaş bakanı), apaçık bir nezaketsizlikle ve ilgisizlikle karşılandı. Türk Hükümeti böyle davranmakla İran'ın hata yaptığını ve politikasında düzeltme yapmasını istemiştir.

1927 yılının sonuna gelinmeden önce bu İran temsilcisi sınır ihlâl ve güvenliği sorununu çözmek için gayret sarfetmiştir. Bu görüşmeler sonunda Türk – İran Daimi Sınır Komisyonu oluşturuldu. 1913 senesinde İngiltere'nin İran'ı işgalinden sonra, çizdiği Türk – İran sınırını bu komisyon aracılığıyla her iki hükümet de değiştirmek istiyordu. Türk Hükümeti, bütün olayları göz önüne alarak, İran hududundaki sınır çizgisini İran'a doğru çekerek İran'dan bir miktar toprak kazandı. İran Hükümeti bundan şikayetçi oldu. Hatta İngiltere'den bile yardım istemesine rağmen, İngiltere Hükümeti bu hususta bir girişimde bulunmadı⁶.

Yalnız, 1928 yılı boyunca Türk – İran sınır anlaşmazlığının çözümlenmesi için müzakereler aralıklı olarak sürdürülmüştür. Gerçektende, bu hususta fazla bir şey yapmak mümkün değildi. Yalnız görüşmeler iki devlet arasında 1926 yılında imzalanan Andlaşmanın 5. ve 6. maddelerine kuvvet kazandırmak için yapılıyordu. Çünkü aşiretler, bir ülkeden diğerini hedef alan faaliyetleri yürütüyorlardı. Eğer 5. ve 6. maddeler takviye edilirse, bölücülerin faaliyetleri asgari düzeye indirgenecekti. Fakat Türk Hükümeti Doğu vilayetlerindeki Kürt ayaklanmalarında hududun İran tarafından yardım aldığı kanısını taşıyordu. Bu nedenle Türk Hükümeti isteklerini çok yüksekte

5 PRO. F.O. 371/E.1149/44/17, Turkey, Annual Report 1927, G. Clerk, ten A. Chamberlain'e, İstanbul 1928.

6 PRO. F.O. 371/E. 1149/44/18, Turkey, Annual Report 1927, G. Clerk'ten A. Chamberlain'e, İstanbul 1928.

tuttuğu için uzlaşma mümkün olmuyordu.

Diğer taraftan, 1926 Andlaşmasına ek olarak, iki tarafı rahatlatan bir protokol 15 Haziran 1928'de Tahran'da imzalandı. Bunun ilk maddesi, herhangi bir üçüncü devlet, bu iki devletten birine saldırırsa, her iki devlet vaziyeti düzeltmek için elinden gelen gayreti gösterecekti, eğer savaş kaçırılmaz bir duruma dönüşürse, buna uygun bir çözüm bulmak için tarafeyn elinden gelen gayreti gösterecekti. İkinci maddede ise, iki ülke en hızlı bir şekilde ticarî ilişkileri geliştirmek için faaliyette bulunacaktı. Bu amaç için özel komisyonlar oluşturacaktı⁷.

Bu protokol, 25 Mayıs'ta imzalanan Türk - Afgan Andlaşması'nın 2. maddesi ile Türk - İran Andlaşması'nın 1. maddesi aynıydı. Diğer taraftan, 15 Haziran'da İran ile Afganistan arasında imzalanan bir andlaşmayla, üç ülke arasında imzalanan üçlü bir bağlaşıklığa dönüştü.

Türkiye ile sorunları çözmek için Ankara'ya özel olarak gönderilen Faruki Han, Ankara Tren istasyonunun bir binasında yapılan görüşmelerden ümitvar olmadığını açıklamıştır. Bu da, Türkiye ile İran arasında imzalanan protokolün fazla etkin olmadığını ifade ediyordu.

İran, Farukî Han'ı 1928 yılında Ankara'ya Büyükelçi olarak atamıştı⁸.

1929 yılı başlarında Doğu Anadolu'da cereyan eden olaylar nedeniyle, uzun zamandan beri İran ile müzakere edilen sınır meselesinde, Türkiye'ye bir sınır Andlaşması yapmayı kararlaştırdı ve Andlaşma 9 Nisan 1929'da imzalandı. Buna göre; Türk - İran hududundaki birkaç sorunlu yer hakem usulüyle belirlenecekti. Esas Türk - İran hudut meselesine gelince, Türk Hükümeti 1913 yılında çizilen hududa itiraz ediyordu. Birkaç noktada sınırın aynı kalmasını istiyordu. Oluşturulan Karma Sınır komisyonu, 1929 yazında sınır boyunca faaliyetlerini sürdürdü. Sınır güvenlik komisyonu yılda iki defa toplanarak her iki ülkenin sınır memurları arasında birliği ve teması sağlıyordu. Bu komisyon, kışkırtıcıların sınırı geçmelerine engel olacak önlemleri belirledi. Bunun dışında Türk - İran ilişkilerinde yıl boyunca başka bir hareket olmadı. Yalnız 1929 yılında İran Büyükelçiliği binasının temeli Başvekil İsmet Paşa tarafından atıldı. 16 Mayıs 1929'da İran Meclisi, 15 Haziran 1929'da yapılan Türk - İran Protokol Andlaşması'nı onayladı. Ekim 1929'da İran Büyükelçisi

7 İsmail Soysal, a.g.e., s. 275.

8 PRO.F.O. 371/966/44/17, Turkey, Annual Report 1928, G.Clerk'tan A.Chamberlain'e, İstanbul 1929.

basına yaptığı bir açıklamada; iki ülke arasında hakemlik andlaşması görüşmelerinin sürdüğünü belirtmiştir⁹.

9 Nisan 1929'da yapılan Türkiye – İran andlaşması gereği, Türkiye – İran hududunda sorunlu yerlerin meselelerini gözden geçirmek üzere bir karma komisyon oluşturuldu. Bu oluşturulan komisyonun toplantılarından fazla bir başarı elde edilemedi. Çünkü sınırda çalışan sınır tesbit işçileri 1930 yaz ayında çıkan Kürt isyanı yüzünden engellerle karşılaştılar. Diğer taraftan, Türkiye – İran ilişkileri belli bir süre oldukça gergin bir durumda kaldı. Bu isyanı başlatan Türkiye Kürtleriydi. Fakat, şüphesiz bunlara İran'dan sempati duyan bir miktar kişi bunlara katılmıştı. Böylece Türkiye Kürtleri sınırın İran tarafından askerî lojistik malzeme elde etmişlerdi. Yalnız, Türkiye Kürtleri Tebriz'deki İran Generali Seferrued – Bauleh ile irtibat kurmuşlardı. Lakin onun Kürtlere maddi yardım yaptığına dair elde hiç bir delil yoktu. Türkiye Kürtlerinin İran Kürtlerinden yardım sağlaması esasta İran'ın hudut bölgesinde tam kontrolü sağlayamamasından kaynaklanıyordu. Kaçakları kontrolde diğer bir güçlük de, Ağrı Dağı'nın doğu eteklerinin İran sınırı içerisinde kalmasındandır. Türkiye'den kaçak isyancılar buraya çekildiklerinde etkili bir harekât mümkün olmuyordu. Bunlara karşı başarılı harekât İran tarafından mümkündü. Bu zorluklara rağmen Türk basını, İran'ı isyancıları korumak için kasti davranmakla suçlayan bir kampanya başlattı ve bunun üzerine Türk Hükümeti ilk defa Tahran'a karşı enerjik bir girişimde bulundu.

Bu münasebetle Gazi Paşa ile İsmet Paşa arasında bu konuda fikir ayrılığının aşikâr olduğu da böylece ortaya çıktı. Atatürk, meseleyi görüşmeler yoluyla çözmeden yana iken, İsmet Paşa ise sert önlemlerin alınmasını istiyordu. Nihayet tonu ciddi fakat içeriği dostça olan bir nota İran'a verildi. Bu nota ile Türk Hükümeti, Türkiye'deki Ağrı dağının batı etekleri kadar, İran'da bulunan doğu eteklerinde de sınır tadilatına hemen gidilmesine İran'ı davet ediyordu. Bu nota ile ayrıca, İran'a sığınan Kürt kaçaklarını takip edip onlara gereken dersin verilmesi için Türk askerî kuvvetlerine İran'a geçmek için izin verilmesini istiyordu¹⁰. İran her iki isteğe de meyletti. İran,

9 PRO.F.O. 371/3828/10, Turkey, Annual Report, 1929, G. Clerk'tan A. Chamberlain'e, İstanbul 1930.

10 1929'da çıkan Kürt ayaklanmasını Türkiye bastırmaya çalışırken İran sınırı kuşattı. Bu durum İran'da sıkıntıya yolaçtı. Bkz. August Ritter, von Kral Kemal Atatürk. s. Land. The evaluation of Modern Turkey Translated by Kenneth Benton, Leipzig 1938, s. 214.

kendi topraklarındaki Kürtlerle mücadele etmeyi ve Türkiye'den gelecek Kürtlerin sınırdan geçmesine engel olmak için kendi kuvveti çerçevesi içerisinde her şeyi yapacağını ilân etti. Bu cevabı Türkiye ihtiyatla karşıladı. Lakin, kısa bir süre sonra İran güvenlik kuvvetlerinin bir Kürt isyancı grubuna önemli kayıp verdirmesi haberleri sevinçle karşılandı. Bu arada, Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Mahmut Şevket (Esendal) Bey, görevinden istifaya zorlandı, onun yerine Gazi'nin yakın arkadaşı ve bu tarihlerde Türkiye'nin Sofya Orta Elçiliği yapmış olan Hüsrev (Gerede) Tahran'a atandı. Hüsrev Bey, Tahran'a gitmeden önce onu Çankaya'ya davet eden Gazi: "İki devlet arasında mevcut olan dostluk temelinde Türkiye - İran işbirliğini kuvvetlendirir, Rıza Han Pehlevi'ye ve İran halkına iyi dileklerimi ilet" demiştir. Hüsrev Bey Tahran'a varınca sınır tadilatı görüşmelerinin başlamasına öncülük ederek bu hususta yılm sonuna doğru memnuniyet verici bir ilerleme kaydedildi.

Türkiye Kürtleri arasında İran'ın isyanı teşvik ederek gerçekten Türkiye'yi güç duruma sokması için hiç bir sebep yoktu.

Son yıllarda Ankara'da İran Büyükelçiliği olarak bulunan İran Dışişleri Bakanı Faruki Han şüpheliyi dile getirerek: "Sovyet Rusya'nın Kürt isyanında parmağı olduğunu, İran ile Türkiye arasına Rusya zorla nifak tohumları saçmak için gayret sarfettiğini açıklamıştır"¹¹. Diğer taraftan, Türkiye'de süregelen büyük bir nüfuza sahip olan Rusya, Türkiye'de kendine karşı muhalefet aramada ne gibi çıkarı olacağını da görmek ve anlamak hayli zordu. Lâkin İran, Türkiye'nin zayıflığını istismar ederek Irak üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirmek için Rusya'yı, Irak ve Türkiye'ye karşı kullandığı inancı Türkiye'de hakimdi ve bu nedenle Türkiye İran'a karşı kısmi tavır alıyordu. Fakat Türkiye eski kavgalara dönülmesini kesinlikle istemiyordu. Zaten Gazi de, eski olayların yeniden zuhur etmesine müsaade etmiyordu. Böylece iki ülke arasındaki politik ilişkiler normale döndü. Aynı performans ticarî ilişkilerde gözüküyordu, geçici antlaşmalarla idare ediliyordu¹².

1931 Yılında, Türk-İran siyasi ilişkilerinde belli bir iyileşme görüldü. Çünkü Türkiye İran'ı özel dostları kategorisine aldı. İlk yaklaşım 18 Ocak

11 PRO. 371/15376/188083/9, Turkey, Annual Report 1930, G.Clerk'tan A. Handerson'a, İstanbul 18 Şubat 1931.

12 PRO.F.O. 371/15376/188083/10, Turkey, Annual Report 1930, G.Clerk'tan A. Handerson'a, İstanbul 1931.

1932'de Tefvik Rüştü Bey'in Tahran'ı resmî ziyareti ile başladı. 23 Ocak'ta Küçük Ağrı Bölgesi sınır düzeltilmesi konusunda nihayet bir antlaşma yapıldı. Kürtler'e karşı stratejik önemi olan ve Türkiye'nin çok şiddetle arzu ettiği küçük Ağrı Dağı'nı İran, Türkiye'ye vermeğe razı oldu. Fakat İran da bunun karşılığında oldukça Güney'deki arazi parçasını aldı. Bir de Hakemlik Uzlaşma konularında bir antlaşma yapıldı. Ticarî ve İade-yi Mücrimin antlaşmalarının yanısıra karşılıklı ticareti iyileştirme antlaşması da imzalandı. İki ülke de Tefvik Rüştü Bey'in ziyaretini büyük bir başarı olarak değerlendirdi. Hatta, Tefvik Rüştü Bey, ziyareti hakkında İngiliz Büyük Elçisine: "İran'ın yapılan antlaşmalarda iyi niyetini ve arzusunu gerçek sürpriz olarak değerlendirdiğini ve bilhassa Şah samimiydi, yalnız İran Dışişleri Bakanı kendi açısından Türkiye'nin niyetlerinden kuşku duyduğunu söylemiştir." Fakat Tefvik Rüştü Bey'in aleni samimiyeti bu şüpheleri ortadan kaldırmıştır. Bu hususları İngiltere'nin Tahran Yüksek Komiseri Mr. Huare de itiraf etmiştir.

İran Dışişleri Bakanı Faruki Han bir grup görevli ile sonbaharda, 27 Ekim - 5 Kasım tarihleri arasında iadeyi ziyaret amacıyla bir haftadan fazla bir süre ile Türk Hükümeti'nin resmi davetlisi olarak Ankara'yı ziyaret etti. Bu arada, 29 Ekim'de Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında hazır bulundu. Faruki Han onuruna verilen bir yemekte Türkiye Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Bey, çok özel samimi bir konuşma yaptı. Bu konuşmada: "Yapılan Türk - İran dostluk antlaşması iki devletin menfaatlerini birleştiren bir taahhüt olduğunu, bunun husule getirilmesinde iki devlet başkanının büyük katkıları olduğunu, iki ülke arasında verimli yeni bir anlayış için yeni bir devrin başladığını ifade etmiştir.

yalnız, 17 Şubat 1925'ten sonra doğuda her sene halkı ayaklandırmak isteyen, yolları kesen bir siyasi şekavet ortaya çıkıyordu. Bu harekâtı, İran'da yerleşmiş bulunan İhsan Nuri adlı bir kişi yaratıyordu. Her sene hududu geçen, kolaylıkla Ağrı Dağı'nın üzerine çıkan ve orada yerleştikten sonra etrafa sarkıntılık ederdi. O zaman Ağrı Dağı'nın yarısı Türkiye'de, yarısı da İran hududu içindeydi. İran'dan gelerek Türkiye üzerinde cereyan eden bu hadiseler İran ile ticarî ilişkileri etkilediği gibi, siyasî ilişkileri sarsıyor ve doğuda daimi olarak asayişsi siyasî bir suretle ihlâl eden bir yuva bulunduğu anlamını taşıyordu. Bu hâl, 1932'ye kadar devam etti.

Tecavüz oldukça, her seferinde Türkiye cepheden mukabil harekete

girişir, sıkıştırır ve onlar İran'a geçerlerdi. Nihayet buna bir son vermek zamanı gelmişti. Son vermek için saldıranları İran içlerine kadar takip ve yok etmekten başka çare yoktu. Salih Omurtak'ın Kolordu Kumandanı olarak bulunduğu bir zamanda Ağrı Dağı üzerinde genel bir hareket yapıldı.

Cepheden hareket yapıldığı gibi, ayrıca Ağrı Dağı'nın kuzeyinden ve güneyinden geçerek İran içlerine Türk birlikleri girdi. Yalnız cepheden harekât bekleyen asiler, Ağrı Dağı'nın iki yönünden dolaşarak arkalarının kesilmesi üzerine imhaya uğradılar¹³.

Bu, İran ile Türkiye arasında ciddî bir mesele oldu. Senelerden beri iki ülke arasındaki münasebetleri korumak ve asayişini sağlamak için karşılıklı iyi niyetle müzakereler devam ederken, İran'ın da arzusu dışında, oraya yerleşmiş olan çeteler münasebetleri bozuyordu. Türkiye, son Ağrı harekâtından sonra iki ülke bunu siyasî yollardan soğukkanlılıkla halletmek kararını verdi. Türkiye, Ağrı civarında fiili bir hudut tashihi yapmıştı. Bunu İran'a kabul ettirerek Türkiye Van'ın doğusundaki Katur sahasını İran'a bıraktı. Bu küçük arazi parçası, Büyük Ağrı Dağı'nın 150 km güneyindedir ve yıllardan beri uyuşmazlık konularından birini oluşturuyordu¹⁴.

5 Kasım 1932 yılında Ankara'da imza edilen bu antlaşma, 15 Haziran 1928'de yapılan antlaşma ve protokolü ismen değil, fakat içeriği bakımından yenilendi¹⁵. Bu antlaşmada tarafsızlık, politik ve ekonomik işbirliğini içeriyordu. Arıca, karşılıklı nota teatisi ile iadeyi mücrimin antlaşması da aynı zamanda yürürlüğe girdi. Ayrıca, yapılan hudut antlaşmasının karşılıklı onayları ve Hakemlik antlaşması da dahil olmak üzere hepsi yürürlüğe girdi.

Resmî bildiri, Faruki Han'ın Tahran'dan ayrılışı esnasında yapıldı ve bunda, iki bakanın görüşmelerinde bu antlaşmanın önemli maddelerinin her iki tarafça uygun görüldüğü ve mevcut olan dostluğun iki tarafın seçkin devlet adamlarının şahsi gayretiyle daha ileri götürüleceği vurgulanıyordu¹⁶.

1933 yılı boyunca Türkiye - İran ilişkileri her bakımdan iyi idi. Hatta bir ara Şah ile Gazi'nin Van'da veya Doğu Anadolu'nun başka bir yerinde

13 İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, İstanbul 1987, s. 66-267.

14 August Ritter, *Von Kral Kemal Atatürk*, a.g.e., s. 28.

15 İsmail Soysal, a.g.e., s. 420.

16 PRO/371/E 529/44/13, *Turkey, Annual Report 1932*, C. Clerk'tan John Simon'a, 17 Ocak 1933.

buluşma söylentisi vardı.

Yalnız bu yılın sonbaharında Türkiye - İran sınır belirleme komisyonu Makır'da bir araya geldi.

Diğer taraftan 1932'de iki ülke arasında imzalanan dostluk antlaşmasını TBMM. 28 Aralık 1933'te onayladı¹⁷.

1934 yılında Türkiye - İran ilişkileri iyi olmaktan da öte, daha iyi olacağına dair olumlu sinyaller veriyordu. Nitekim, İran Şahı'nın 1934 yılında Türkiye'yi resmen ziyareti, Türkiye'de büyük bir olay oldu. Şah 10 Haziran'da İran hududunu geçerek Türkiye'ye girdi. Oradan kalabalık mahiyetiyle birlikte taksilerle Trabzon'a girdiler. Buradan bir Türk muhribiyle Samsun'a ve oradan da tren ile 16 Haziran'da Ankara'ya ulaştılar.

Bu ziyaretin önemini belirtmek için Türkiye her şeyi yaptı. Dört günlük ziyaret esnasında kutlamalar ve ağırlandırmalar aşırı derecede yapıldı. Samimi bir şekilde karşılıklı demeçler verildi. Gazi Paşa, Şah onuruna verdiği bir akşam yemeğinde yaptığı bir konuşmada: "Sayın Şahin Şah, değerli arkadaşım ve muhteşem kardeşim" konuşmasına başlayıp, kardeş milletin şöhretli başkanı sayesinde İran'ın büyük işler başardığını överek konuşmasını sürdürdü. İki ülke karşılıklı dostluktan çok az sayıda vazgeçtiğinde her iki tarafın zarar ettiğini, halbuki dost oldukları zaman her iki ülkenin kuvvetli ve refah içinde yaşadıklarını dile getirdiler. Sonra, Türkiye bu gerçeği farkettiği için İran'a karşı samimi ve dostça bir politikayı sürdürdüğünü belirtmiştir".

İran Şahı da yaptığı konuşmada: "Türkiye Cumhuriyeti'nin Muhteşem Reisi, değerli kardeşim ve büyük arkadaşım diye konuşmasına başlayarak şöyle devam etmiştir: "İki ülke arasındaki dostluk hiç bir şekilde sarsılmayacak bir temele oturmuştur, dedikten sonra iki milletin dünyaya medeniyeti yaydıklarını ve yeryüzünde sulhün gerçekleşmesi için çalıştıklarını söylemiştir.

Devrin Başvekili İsmet Paşa da; Şah'ın TBMM'ni ziyareti esnasında yaptığı bir konuşmada: "Şah'a karşı gösterilen muhabbetin, Türk halkının İran halkına güvenin ve sevgisinin bir nişanesi olduğunu belirterek, iki devlet arasındaki ilişkilerin yeni bir döneme girdiğini, böylece yanlış anlamalar ve

17 PRO.FO. 371/17959/188083/14, Turkey, Annual Report 1933, James Morgan'dan Sir John Simon'a, İstanbul, 20 Ocak 1934.

ihtilâflar devrinin sona erdiğini, sınır sorunlarının çözümlenmesi için iyi niyetlerin ortaya konulduğunu, ekonomik ilişkilerin daha iyiye gideceği tahmininde olduğu, yeni Türkiye'nin ve İran'ın gösterilen bütün hedeflere ulaşmasını dünyanın takdir edeceğini belirterek sözlerine son vermiştir¹⁸.

Konuşmaların yapıldığı akşamda: İlk Türk Millî Operası Türk bürokratlarının seçkinlerine, yabancı diplomatlara ve İran Şahı'na karşı ilk defa bir temsil verdi. Bu vesile ile kötü niyetliler iki ülkeyi daha önce birbirlerine düşürürken, iki seçkin lider, ikiz iki milleti tekrar birbirlerine yaklaştırmışlardır.

Gazi ve Şah kalabalık mahiyetleriyle birlikte İzmir'i ziyaret etmek için 20 Haziran'da Ankara'dan ayrıldılar. Eskişehir'de trenden inerek hava alanını ve Türkiye'de monte edilen bir uçağın hava gösterilerini izlemişlerdir. Bu uçak daha sonra Şah'a hediye edilmiştir. Eskişehir'den İzmir'e giden devlet başkanları burada bizzat hava saldırılarını ve karşı müdafaa usullerini içeren bir askerî tatbikatı yönetmişlerdir. İzmir'den kara yolu ile Çanakkale'ye geçerek burada biraz durduktan sonra İstanbul'a geçtiler. Şah'ın ikametine Dolmabahçe Sarayı tahsis edildi ve orada onuruna bir akşam yemeği verildi. Şah, İstanbul'da kaldığı altı gün süre içerisinde Kara ve Deniz akademilerini, müze ve camileri, Dar-ül fünun'u ve okulları ziyaret etti. Bu geziler esnasında Şah ve Gazi hiç bir şekilde birbirlerinden ayrılmayacak gibi gözüktüler. Öyle ki her biri, açıkça diğerinin eşliğinden gerçekten zevk alıyor havasını estiriyorlardı.

Şah'ın Türkiye'yi resmi ziyareti 2 Temmuz'da sona erdi. Ankara'dan Samsun'a trenle gitti. Orada bir Türk savaş gemisine binerek Trabzon'a giderken Şah'a iki Türk muhribi ve Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Enis Bey refakat etti. Bu Enis Bey'in tayini Atina'ya çıkmış iken, Gazi son anda müdahale ederek İran'a özel bir kompliman olsun diye Tahran'a atandı.

Şah'ın Türkiye'den ayrılışından kısa bir süre sonra Türk basını Türkiye'nin İran'a özel bir askerî heyet gönderme niyetinde olmadığını yazmıştır. Zaten Şah da böyle bir heyete sıcak bakmıyordu. Bütün bunlara rağmen Gazi Hazretleri Şah'ın ziyaretini şöyle değerlendiriyordu: "Geçen dört yılın

¹⁸ PRO. F.O. 371/E. 854/14135/22, Turkey, Annual Report 1934, Percy Lardin'den John Simon'a, Ankara 31 Ocak 1934.

şerefli hadiselerinden biri olmak üzere, İran Şehinşahının sayın konuğumuz olduğunu kıvançla hatırlatırım. Bu şahsi tanışmadan iki ülkenin kazandığı faydalar pek geniş olmuştur. İki kardeş ulusun arasını açacak hiç bir mesele- nin kalmadığı ilan edilmiş ve birbirlerinin bahtiyarlığından ve kuvvetli ol- malarından başka dilekleri bulunmadığı anlaşılmıştır" demiştir¹⁹.

Kasım 1934 yılında İran'ın meşhur şairi Firdevsi'nin doğumunun 1000. yılını kutlama törenleri Türkiye'nin bazı büyük şehirlerinde yapıldı. Ayrıca Türkiye'den iki profesör İran'da yapılan kutlamalara Türkiye adına katıl- mışlardır.

Bu arada İran – Afganistan hudut uyuşmazlığında Türkiye arabuluculuk yapmıştır²⁰.

Türk heyeti 1936 yılında İran'la yaptığı altı aylık müzakerelerden sonra, ilkbaharda İran ile başarılı on antlaşma yaptı. Bu antlaşmalar şunları içeriyordu: Hava, deniz, telefon ve telgraf antlaşması, iadeyi mücrimin, adli yardımlaşma, sivillerle ilgili muameleler, ticari konularda anlayış, veteri- nerlik hizmetleri, sınır güvenliği, Türkiye – İran arasındaki gümrük düzenle- meleri, Trabzon – İran arasındaki transit yol sorunlarının halledilmesi husus- larıydı²¹.

Bu kadar gayretle yapılan bu düzenlemeler 1936 yılında meyvesini ver- medi. Mamafih, Türkiye – İran arasında süren iyi ilişkiler için bu düzenle- meler, ileriye atılmış adımlar olarak değerlendirilebilirdi.

1937 yılında (Yaz) Türkiye Dışişleri Bakanı, Sâd-Âbad Paketi'nin imza- sı için Tahran'a resmî bir ziyarette bulundu. İadeyi ziyaret, İran Dışişleri Bakanı tarafından sonbaharda yapıldı²². Bu antlaşmayı Gazi Paşa şu şekil- de değerlendirmiştir: "Cumhuriyet Hükümeti'nin Şarkta takip etmekte oldu- ğu dostluk ve yakınlık siyaseti yeni bir kuvvetli adım attı. Sâd-Âbad'da Af- ganistan, Irak ve İran ile imza etmiş olduğu dörtlü muahede büyük bir memnu- niyetle kayda değer sulh eserlerinden biridir. Bu misakın etrafında toplanan

19 Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine ait 100 belge), 1919– 1923, Cilt 2, Eskişehir 1992, s. 61.

20 PRO.F.O. 371/1854/14135/23, Turkey, Annual Report 1934, P. Lorain'den John Simon'a, 31 Ocak 1935.

21 PRO.F.O. 371/21935/188083/12, Turkey, Annual Report 1937, P. Lorain'den V. Halifax'a, 2 Nisan 1935.

22 Fahir Armağlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1990), Cilt 1: 1914–1980, Ankara 1991.

devletlerin aynı gayeyi takip eden ve sulh içinde inkişafı samimiyetle isteyen hükümetleri arasındaki işbirliği âtidede hayırlı neticeler verecektir"²³.

1938 yılı boyunca Türkiye – İran ilişkileri iyi idi. 10 Kasım 1938'de Gazi Paşa'nın ölümü İran'da büyük bir üzüntü yarattı. İran'ın bu tutumu Türkiye'de memnuniyete neden oldu²⁴.

Sonuç: Türkiye – İran ilişkileri yüzyıllarca önceye dayanır. Hatta Türkiye'nin İran ile ilişkileri Avrupa ilişkilerinden daha eskidir. Ne var ki, Türkiye – İran ilişkileri hem dikkat, hem de büyük özen ister. Türkiye bunu 1930 yılından sonra farketmiştir. İran Şehinşah'ını 1934 yılında Türkiye'ye davet ederek İran ile ilişkileri sağlam bir zemin üzerine oturtmayı başarmıştır. Rıza Şah'a Türkiye'de görmek istediği her yer, hatta Genelkurmay'daki hazırlıklar ve askerî tertipler gizliliğe rağmen gösterilmiş, bütün kapılar açılmış, tam bir dostluk emniyeti ifade edilmiştir. Şehinşah bütün bu iyi dostluk çabalarını ve muameleleri tam değeri ile takdir etmiştir. Nitekim, iki ülke arasındaki bu iyi münasebetler onun ölümüne kadar sürmüştür.

Bu iki ülke birbirleriyle komşu olduğunu unutmayarak "benim için iyi olan senin için kötü" ifadesini bir kenara atarak birbirlerine destek olduklarında her iki ülke bundan büyük yarar sağlamıştır. Bu, İran'ın siyasi menfaatlerine daha uygundur. Zira İran, dünyada Türkiye'den daha yalnızdır ve İran'a giden hava ve kara yolu Türkiye üzerinden geçmektedir. İki ülke birbirleriyle komşu olması nedeniyle her zaman aralarında meseleler olacaktır. Bu sorunlar bilgi, gelenek ve konsensus anlayışla her zaman kolaylıkla aşılabilir. Aşılması da gerekir. Türkçede güzel bir deyiş vardır: Eski dostlar düşman olmaz.

23 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine alt 100 Belge) (1919–1923), Cilt 2, Eskişehir 1992, s. 65.*

24 *PRO.F.O. 371/F1214/44/19, Turkey, Annual Report 1938, Percy Lorain'den V. Halifax'a, Ankara 11 Şubat 1939.*